

## Адукацыйны праект «Ажыўшыя карціны» як сродак сацыяльнай інклюзіі

**І. К. Русаковіч,**

дацэнт кафедры карэкцыйна-развіваючых тэхналогій  
Інстытута інклюзіўнай адукацыі

Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка,  
кандыдат педагагічных навук, дацэнт,

**А. В. Кісялёва,**

дацэнт кафедры педагогікі і псіхалогіі інклюзіўнай адукацыі  
Інстытута інклюзіўнай адукацыі Беларускага дзяржаўнага

педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка,  
кандыдат педагагічных навук, дацэнт

У сучаснай сацыякультурнай прасторы ажыццяўляецца пошук новых ідэй і тэхналогій у кантэксце развіцця сістэмы інклюзіўнай адукацыі. Як падкрэсліваюць айчынныя навукоўцы, магчымасць ажыццяўлення практык інклюзіўнай адукацыі, забеспячэнне адаптыўнасці адукацыйнага асяроддзя і якасці адукацыйнага працэсу дэтэрмінуюцца падрыхтоўкай педагога да працы у новых прафесійных абставінах [6; 8]. У сувязі з гэтым у Інстытуце інклюзіўнай адукацыі падтрымліваецца і актыўна пашыраецца супрацоўніцтва з культурнымі і адукацыйнымі ўстановамі, арганізацыямі, на базе якіх ствараюцца спрыяльныя ўмовы для рэалізацыі інклюзіўных сацыяльна-адукацыйных праектаў актуальнай тэматыкі. Змест, працэс і вынік узаемадзеяння ў рамках праектнай дзейнасці становяцца прадметам вывучэння падчас навукова-даследчай работы кафедраў інстытута, разглядаюцца як эфектыўны інструмент для фарміравання прафесійных кампетэнцый будучых спецыялістаў у галіне карэкцыйнай педагогікі [6].

Адным з перспектывных напрамкаў па гэтай праблеме з'яўляецца супрацоўніцтва з Нацыянальным мастацкім музеем

Рэспублікі Беларусь. Выяўленчае мастацтва, як вядома, выступае найважнейшым сродкам эстэтычнага выхавання, формай арганізацыі псіхічнага свету асобы на сацыяльнай аснове (В. М. Данілаў, А. В. Кісялёва, Н. І. Камаед, А. І. Маслава, А. В. Платонава і інш.). У кантэксце рэалізацыі ідэй сацыяльнай інклюзіі мастацтва разглядаецца як эфектыўны сродак уключэння асоб з асаблівасцямі псіхафізічнага развіцця ў прадуктыўнае і паўнаўдаснае жыццё грамадства, далучэння да культуры і развіцця ўменняў творча ўспрымаць рэчаіснасць, вобразна мысліць, уносіць элементы творчасці ва ўласную дзейнасць [3; 4; 5].

З 2016 года рэалізуецца сацыяльна-адукацыйны праект інклюзіўнай накіраванасці «Ажыўшыя карціны», які аб'яднаў супрацоўнікаў Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь (Н. М. Усава, Н. Л. Сяліцкая), дацэнтаў БДПУ (І. К. Русаковіч, А. В. Кісялёва), аспірантку і магістрантаў БДПУ (Ю. Сафонава, В. Хорсун, А. Цімошак), студэнтаў і выпускнікоў Інстытута інклюзіўнай адукацыі БДПУ (К. Чарніценка, А. Варановіч, А. Лаўрэнцік, К. Мехаўіч, Н. Драгун і інш.), прадстаўніка Грамадскага аб'яднання «Беларускае та-

варыства глухих», перакладчыка жэстай мовы (І. П. Радзевіч), а таксама нячуючых студэнтаў і выпускнікоў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў (БДАМ) (А. Ігнаценка, А. Пакапіла, М. Бандарчук (Чакілёва) і іншых).

Мэтай дадзенага праекта з'яўляецца стварэнне для асоб з парушэннем слыху даступнага інфармацыйнага і культурна-адукацыйнага асяроддзя ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь [6, с. 53]. Рэалізацыя вызначанай мэты прадугледжвае распрацоўку сцэнарыя і тэхналогіі прэзентацыі відэагіда для нячуючых наведвальнікаў музея (на спецыяльных планшэтах забяспечваецца відэасуправаджэнне экскурсіі з мастацкім перакладам на мову жэстаў і субцітраваннем апавяданняў аб выставачных экспанатах).

Ідэя праекта «Ажыўшыя карціны» адлюстравана ў яго назве: для людзей з парушэннем слыху становіцца даступным разуменне твораў сусветнага мастацтва (гісторыі іх стварэння, задумы аўтараў, мастацкіх тэхнічных дэталей, сацыякультурнага кантэксту і інш.).

З першых крокаў рэалізацыі праекта яго ўдзельнікі кіраваліся дэкларуемым у «Канвенцыі ААН аб правах інвалідаў» палажэннем «Нічога для нас без нас!». Таму на этапе адбору твораў выяўленчага мастацтва, якія першымі будуць прадстаўлены для мастацкага ўспрымання «асаблівых» наведвальнікаў, меркаванне саміх супрацоўнікаў музея (ацэньваючых экспанаты з пункту гледжання іх гістарычнай і культурнай каштоўнасці) узгаднялася з поглядамі мастакоў з парушэннем слыху, якія навучаюцца ў БДАМ, аргументуючых свой выбар з улікам псіхалогіі і інтэрэсаў нячуючых людзей. У сітуацыі выбару твораў, жанраў жывапісу або экспазіцыі ўдзельнікі з парушэннем слыху спыняліся на тым творы, які, на іх погляд, будзе больш прывабным — прыцягвае погляд, выклікае цікавасць нячуючых, таму што ўспрыманне навакольнага свету ў іх адρозніваецца ад чуючых.

Такім чынам, у працэсе абмеркавання ўдзельнікамі праекта былі выбраны творы для пілотнага эксперыменту з шасці

экспазіцый Нацыянальнага мастацкага музея: творы жывапісу І. К. Айвазоўскага «Бура», В. М. Васняцова «Тры царэўны падземнага царства», В. В. Волкава «Мінск. 3 ліпеня 1944 г.», М. В. Данцыга «Мой горад старажытны, малады», А. Задорына «Падарожнік», Г. Р. Лішэўскай «Партрэт Міхала Казіміра Агінскага», В. В. Пукірава «Няроўны шлюб», М. А. Савіцкага «Партызанская мадонна (Мінская)», Г. І. Семірадскага «Давер Аляксандра Македонскага да лекара Піліпа», Г. С. Скрыпнічэнкі «Сёння свята», І. І. Шышкіна «У запаведным дубовым гаі Пятра Вялікага (у Сестрарэчку)», «Партрэт рускай імператрыцы Кацярыны» (невядомы мастак); скульптура А. Л. Обера «Баба Яга», творы дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва «Царскія вароты» (дрэва, разьба), святочнае чырвона-бела-залацістае японскае кімано і інш. Дадзеныя творы адлюстроўваюць старажытнабеларускае мастацтва, мастацтва Заходняй Еўропы XVIII стагоддзя, мастацтва Расіі і Беларусі XIX стагоддзя, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Японіі XX стагоддзя, мастацтва Беларусі XX стагоддзя (першапачаткова было абрана 25 твораў).

Далей ўдзельнікі праекта ўключыліся ў вялікую і цікавую навукова-даследчую і навукова-метадычную працу, якая прадугледжвала:

- збор і аналіз інфармацыі аб выбраных творах мастацтва;
- адаптацыю і структураванне атрыманай інфармацыі ў адзіным стылі з улікам псіхалагічных асаблівасцяў успрымання і перапрацоўкі інфармацыі ва ўмовах слыхавой дэпрывацыі;
- стварэнне тэкстаў для планшэтной экскурсіі;
- лінгвістычны аналіз тэкстаў з пазіцыі пісьмённага і эмацыйна-выразнага сурдапераклада і распрацоўку сцэнарыяў іх прэзентацыі на жэстай мове;
- падбор і падрыхтоўку мадэляў для відэагіда;
- здымку, мантаж і субцітраванне атрыманых відэаматэрыялаў, іх тэхнічную апрацоўку.

Напрамкі праектнай дзейнасці паслядоўна рэалізаваліся на падрыхтоўчым, пошукава-даследчым, трансляцыйна-афарміцельскім і заключным этапах [1]. Усе пасяджэнні творчай групы абавязкова праводзіліся ў фармаце інклюзіўнай практыкі зносін і калегіяльнага прыняцця рашэнняў, абмеркавання ўсіх этапаў распрацоўкі і шляхоў рэалізацыі праектнай дзейнасці з улікам меркаванняў нячуючых і чуючых удзельнікаў. У ходзе праектнай дзейнасці пашыралася колькасць жадаючых прыняць удзел у праекце і зацікаўленых у распрацоўцы і атрыманні канчатковага прадукту.

Стала зразумела, наколькі працаёмкі і працяглы сам працэс увасаблення ідэі «мастацтва ў інклюдзі і інклюдзі ў мастацтве» для людзей з парушэннем слыху. У сувязі з гэтым на першай прэзентацыі вынікаў праектнай дзейнасці было вырашана падрыхтаваць і прадставіць для планшэтнай відэаэкспедыцыі 15 «ажыўшых» твораў мастацтва замест зацверджаных раней 25.

Па выніках рэалізацыі пошукава-даследчага этапу праекта да адабраных твораў былі распрацаваны адаптаваныя тэксты і тэхналогія іх прэзентацыі на жэставай мове. Вызначана адзіная структура апавядання аб мастацкіх творах у жанры «каментаванага паказу»: інфармацыя пра аўтара, напрамак жыванісу, ідэя і гісторыя стварэння карціны, яе тэхнічнае выкананне і культурная каштоўнасць.

Тэксты аб творах выяўленчага мастацтва спачатку адаптаваліся сурдапедагагамі для аптымізацыі успрымання і разумення асобамі з парушэннем слыху. Праца вялася пад навуковым кіраўніцтвам дацэнта кафедры педагогікі і псіхалогіі інклюзіўнай адукацыі інстытута А. В. Кісялёвай. Пры адаптацыі тэкстаў замяняліся сінонімамі словы, патэнцыяльна складаныя для успрымання і асэнсавання нячуючых; ажыццяўлялася перастаноўка слоў у сказе (на першае месца выносілася больш значнае слова ў пэўным адрэзку тэксту); у некаторых выпадках устаўляліся тлумачальныя словы, словазлучэнні і сказы; замест займенні-

каў ужываліся назвы канкрэтных дзеючых асоб і прадметаў; па магчымасці выключаліся дзеепрыслоўныя і дзеепрыметніковыя звароты (сказ перафармуляваўся з улікам яго далейшага перакладу на мову жэстаў).

Потым адаптаваныя тэксты для кожнага твора выяўленчага мастацтва праходзілі далейшую апрацоўку: праводзіліся слоўнікавая работа і моўны аналіз з улікам лінгвістычных асаблівасцей мовы жэстаў.

Удзельнікамі праекта быў прааналізаваны вялікі аб'ём спецыяльнай тэрміналогіі ў галіне мастацтва, гісторыі і культуры (жывапіс, графіка, скульптура, барока, сюррэалізм, лесіроўка і інш.), вызначаны адаптаваныя варыянты азначэнняў («што гэта?», «як можна сказаць па-іншаму?»), падабраны простыя і складаныя аналогіі, параўнанні, метафары, аналагі і спосабы іх пазначэнняў у жэставай прэзентацыі [7]. Гэтая праца вялася пад навуковым кіраўніцтвам дацэнта кафедры карэкцыйна-развіваючых тэхналогіяў інстытута І. К. Русаківіч.

У межах мастацтва ў інклюдзі людзей са слыхавой дэпрывацыяй вельмі важна зрабіць даступнай інфармацыю і камунікацыю, прафесійна суаднесці ўсе віды маўлення ў заяўленым фармаце прэзентацыі экскурсіі. У дадзеным накірунку навукова-даследчай працы ўдзельнікі эксперыментальнага праекта абавіраліся на аўтарытэтнае меркаванне прафесара Г. Л. Зайцавай: мастацкі пераклад на мову жэстаў павінен адпавядаць шэрагу патрабаванняў: не з'яўляцца «калькай» (варыянтам калькіруючай жэставай мовы), быць лінгвістычна дасканалым, эстэтычна прывабным і эмацыянальна выразным, зразумелым і займальным для нячуючых карыстальнікаў [2].

Наглядна-маўленчае забеспячэнне экскурсійнай праграмы для наведвальнікаў з парушэннем слыху, як паказалі вынікі праектнай дзейнасці, неабходна старанна распрацоўваць з пункту гледжання асаблівасцяў славесна-жэставага двухмоўя. У гэтым спецыфіка прадукту, які ствараецца ў рамках праекта «Ажыўшыя карці-

ны»: перад слабачуючымі і нячуючымі наведвальнікамі музея «адчыняюцца» і становяцца зразумелымі ўсе каналы інфармацыі (візуальны, славесны, жэставы).

Вынікі назірання за працэсам лінгвістычнага аналізу тэкстау чуючымі і нячуючымі удзельнікамі з'яўляюцца пацвярджэннем таго, што метадычна і лінгвістычна дакладнае камбінаванне ўсіх відаў маўлення нясе вялікі карэкцыйны патэнцыял і псіхалагічны сэнс для маўленчага развіцця людзей з парушэннем слыху, узаемаўзбагачэння розных формаў камунікацыі з навакольным светам. У гэтым пераканаліся і будучыя сурдапедагогі — студэнты розных курсаў, якія навучаюцца на дзённым і завочным аддзяленнях Інстытута інклюзіўнай адукацыі БДПУ. Варта адзначыць, што эксперыментальны матэрыял праекта паспяхова ўведзены ў навучальны працэс падрыхтоўкі педагогічных кадраў; ён разглядаецца выкладчыкамі інстытута як эфектыўны рэсурс развіцця прафесійна-значных якасцяў і ўменняў будучых практыкаў інклюзіўнай адукацыі.

Самым працяглым і складаным у арганізацыйна-метадычным аспекце стаў працэс стварэння відэасуправаджэння распрацаваных экскурсійных матэрыялаў.

Найбольш прасты шлях стварэння відэагіда на жэставай мове — запрашэнне на здымкі сурдаперакладчыка. Аднак гэта не адказвае задачам распаўсюджвання ідэй сацыяльнай інклюзіі і ўзбагачэння міжкультурнай камунікацыі макрасуполкі чуючых і мікрасуполкі нячуючых. Акрамя таго, у існуючай традыцыйнай сістэме дапамогі толькі перакладчыкі жэставай мовы, як правіла, з'яўляюцца праваднікамі і суправаджаюць асоб з парушэннем слыху ў сацыякультурным асяроддзі. Кіраўнікам і удзельнікам праекта хацелася пераадолець стэрэатыпы і прыцягнуць саміх нячуючых у якасці мадэляў, апэратараў, рэжысёраў траекторыі свайго пазнавальнага развіцця — як уваабленне думкі і матэрыялізацыя экзістэнцыяльных ідэй — быць суб'ектам

свайго жыццядзейнасці, «кавалём свайго шчасця». Таму ў якасці мадэляў для відэаздымкі спрабаваліся ў асноўным нячуючыя удзельнікі. Па выніках рэалізацыі дадзенага этапу праекта 15 мастацкіх твораў прэзентуюць на планшэтнай экскурсіі 8 падрыхтаваных нячуючых і 2 відэагіды без парушэння слыху.

У працэсе работы творчай групы апрабаваны розныя спосабы арганізацыі відэаздымкі экскурсаводаў, выяўлены пераважаючы вырыянты прад'яўлення на камеру матэрыялу для жэставай прэзентацыі (пакрокавы і сінхронны пераклады тэксту), а таксама адпрацаваны розны характар узаемадзеяння ў трыядах і выяўлены перавагі кожнага варыянту: чуючы экскурсавод — чуючы суфлёр — чуючы апэратар; нячуючы экскурсавод — чуючы суфлёр — чуючы апэратар; нячуючы экскурсавод — нячуючы суфлёр — нячуючы апэратар.

Высветлілася, што гатовы троххвілінны відэаролік аб адным творы мастацтва, у якім раскрыта тэма і каротка прадстаўлены матэрыял па прынятым плане, павінен уключаць пераклад тэксту не больш за адзін ліст фармату А4, надрукаванага 14-ым кеглем. Калі ў відэаролік манціраваць дадатковыя элементы (напрыклад, фатаграфію мастака), то аб'ём для перакладу павінен быць яшчэ меншым.

Вялікая ўвага ў аналізе пілотнай экскурсіі была нададзена распрацоўцы спосабаў запамінання тэкстаў, а далей — якасці і выразнасці пераказу. На першапачатковым этапе здымак (відэазапіс) аднаго роліка з улікам папярэдняй падрыхтоўкі мадэляў займаў ад трох да сямі гадзін. Па меры таго, як удасканалёвалася тэхніка паказу, удзельнікамі распрацоўваліся і ўжываліся найбольш эфектыўныя для кожнай катэгорыі асоб рацыянальныя прыёмы запамінання, адпрацоўваліся навыкі калектыўнага ўзаемадзеяння, час відэаздымкаў зменшыўся да сарака хвілін або адной гадзіны для кожнага мастацкага твора. Пры гэтым на працягласць працы ўплывалі і індывідуальныя характарыстыкі удзельнікаў (камунікабельнасць, упадабаны стыль кагнітыўнай

дзеясці, артыстычныя здольнасці, стаўленне да праекту, усведамленне адказнасці, боязь камеры і публічнасці).

Як паказалі папярэднія вынікі, нячуючым удзельнікам складаней выступаць у якасці відэагідаў для здымак: самастойна ажыццявіць пісьмённым, выразны славесна-жэставы пераклад, запомніць вялікі аб'ём славеснай інфармацыі. Таму з імі мэтазгодней здымаць падрыхтаваны і прааналізаваны моуны матэрыял па абзацах, а потым яго манціраваць. Разам з тым, нячуючыя удзельнікі з'яўляюцца больш крэатыўнымі і эмацыянальна выразнымі ў падборы мастацкіх сродкаў мовы жэстаў для перадачы ўсіх адценняў і сэнсаў патрэбнай інфармацыі. Ідэі асоб з парушэннем слыху па жэставай прэзентацыі абавязкова рэалізаваліся ў аўтарскім і партнёрскім выкананні (нячуючымі і чуючымі удзельнікамі). Асобы без парушэння слыху адчувалі цяжкасці ў перадачы інфармацыі «не калькай», а сродкамі мовы жэстаў з улікам яе візуальна-прасторавай мадальнасці.

Усе удзельнікі праекта адзначылі для сябе вялікую каштоўнасць праведзенай слоўнікавай работы над сэнсам і зместам інфармацыі аб мастацкіх творах, работы па развіцці маўленчай і пазнавальнай дзейнасці. Студэнты Інстытута інклюзіўнай адукацыі мелі магчымасць пераканацца, а супрацоўнікі музея — «адкрыць» для сябе ў даступнай форме і зразумець асаблівасці псіхалогіі успрымання, мыслення, авалодання мовай і зносінамі ва ўмовах слыхавой дэпрывацыі. Відавочная значнасць удзелу ў праекце для кожнага ў асобасным развіцці: узбагачэнні агульнага ўзроўню культуры, кругагляду, навыкаў камунікацыі, мовы (як славеснай, так і жэставай).

На кожным этапе рэалізацыі праекта яго удзельнікі эксперыментальным шляхам распрацоўваюць і ўкараняюць аптымальныя формы супрацоўніцтва, варыян-

ты прадуктыўнага ўзаемадзеяння чуючых і нячуючых людзей, іх уключэння ў разнастайныя напрамкі праектнай дзейнасці: распрацоўку адаптаваных тэкстаў, пошук варыянтаў іх мастацкага сурдаперакладу (відэасуправаджэння), тэхналогіі прэзентацыі візуальнага і маўленчага матэрыялаў, субцітраванне на планшэтах і — у перспектыве — у інтэрнэт-рэсурсах, дызайне і рэкламе створанай прадукцыі як папулярнага партнёрства ў культурным і адукацыйным жыцці грамадства ўсіх яго прадстаўнікоў.

У межах сацыяльнай інклюзіі асобы з парушэннем слыху нароўні з чуючымі могуць карыстацца створанымі даступнымі рэсурсамі па азнаямленні з рознымі відамі, жанрамі і асаблівасцямі сусветнага і айчыннага выяўленчага мастацтва, што забяспечыць развіццё іх мастацкага кругагляду і мастацка-вобразнага мыслення, эстэтычных патрэб і густу, эмацыяна-пачуццёвай сферы.

На наш погляд, праект «Ажыўшыя карціны» дазваляе ў поўнай меры рэалізаваць ідэю «інклюзія ў мастацтве — мас-

У межах сацыяльнай інклюзіі асобы з парушэннем слыху нароўні з чуючымі могуць карыстацца створанымі даступнымі рэсурсамі па азнаямленні з рознымі відамі, жанрамі і асаблівасцямі сусветнага і айчыннага выяўленчага мастацтва, што забяспечыць развіццё іх мастацкага кругагляду і мастацка-вобразнага мыслення, эстэтычных патрэб і густу, эмацыяна-пачуццёвай сферы.

тацтва ў інклюзіі». У працэсе сумеснай праектнай дзейнасці і асобы без парушэння слыху, і нячуючыя удзельнікі праекта набываюць і ўдасканалюць неабходныя навыкі ўзаемадзеяння і камунікацыі. Магчымасць удзельнічаць у рэалізацыі дадзенага праекта стымулюе цікавасць усіх маючых дачыненне да праблем сацыялізацыі і інтэграцыі асоб з парушэннем слыху, актуалізуе міждысцыплінарныя сувязі сурдапедагагічнай тэорыі і

практыкі, садзейнічае фарміраванню прафесійных кампетэнцый у будучых спецыялістаў [6, с. 53–54]. І у студэнтаў-сурдапедагогаў, і у супрацоўнікаў і наведвальнікаў музея пашыраюцца ўяўленні аб магчымасцях асобасных і прафесійных дасягненняў людзей з парушэннем слыху, ствараецца каштоўна-сэнсавое поле зносінаў і работы з асобамі з асаблівасцямі псіхафізічнага развіцця як у сістэме адносін да ўласнай прафесійнай дзейнасці, так і ў сістэме агульначалавечых каштоўнасцяў у экзістэнцыяльным сэнсе.

Наступным новым крокам на шляху развіцця практыкі інклюзіўнай адукацыі

сталі падрыхтоўка і дэманстрацыя зіццё карцін нячуючых мастакоў, і ваная ўдзельнікамі праекта і паднятая кіраўніцтвам Нацыянальнага музея Рэспублікі Беларусь. Права маладым нячуючым мастакам (удзельнікам праекта) арганізаваць уласную ставу-экспазіцыю ўяўляецца важным цягам сацыяльна-значнай навукова-ледчай і навукова-метадычнай работы ў рамках праектнай дзейнасці. На адкрыванай у Беларусі выставы нячуючых мастакоў адбылася прэзентацыя праекта «Ажыўшыя карціны» для шырокай грамадскасці.

1. *Бычков, А. В.* Метод проектов в современной школе / А. В. Бычков. — М. Изд-во Моск. ун-та, 2000. — 47 с.
2. *Зайцева, Г. Л.* Словесно-жестовое двуязычие глухих / Г. Л. Зайцева / Дефектология. — 1992. — № 4. — С. 5–11.
3. *Комоед, Н. И.* Возможности изобразительного искусства в формировании творческих способностей у детей и юношества / Н. И. Комоед // Личность ребёнка : развитие творческих способностей и формирование культуры мира : материалы науч.-практ. конф., Респ. пионер. лагерь «Зубрёнок», 26–28 мая 1998 г. : в 2 ч. / Белорус. фонд соц. поддержки детей и подростков «Мы — детям» ; под ред. проф. В. Т. Кабуша. — Минск, 1998. — Ч. 1. — С. 114–118.
4. *Молакава, В.* Мастацтва тлумачыць на пальцах [Электронны ресурс] / В. Молакава // Культура. — 2018. — № 3 (1338). — Режим доступа : <http://kimpress.by/index.phtml?page=2&id=14884>. — Дата доступа : 14.02.2018.
5. Особые дети в музее : материалы науч.-практ. конф. 25–26 ноября 2003 года. — СПб. : Изд-во Государственного Эрмитажа, 2004. — 135 с.
6. *Русакович, И. К.* Социально-образовательный проект «Ожившие картины» как средство формирования профессиональной компетентности будущих сурдопедагогов / И. К. Русакович, А. В. Киселёва // Теория и методика профессионального образования : сб. науч. ст. : в 2 ч. — Минск : РИПО, 2017. — Вып. 4. — Ч. 2. — С. 50–58.
7. Словарь белорусского жестового языка на сайте проекта «Распространим жест» // Международный интернет-словарь жестовых языков Sign language dictionary — SPREADTHESIGN [Электронный ресурс]. — 2016. — Режим доступа : <https://www.spreadthesign.com/be/>. — Дата доступа : 30.04.2018.
8. *Хитрюк, В. В.* Подготовка педагога инклюзивного образования : содержание, формы, методы / В. В. Хитрюк // Специальное образование : традиции и инновации : материалы V Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 14–15 апреля 2016 г. : научное электронное издание локального распространения / Белорус. гос. пед. ун-т им. М. Танка ; редкол. : С. Е. Гайдукевич [и др.]. — Минск : БГПУ, 2016. — CD-диск.

Матэрыял паступіў у рэдакцыю 16.07.2018.